

Žarko Paić

POLITIKA IDENTITETA

Kultura kao nova ideologija

Antibarbarus, Zagreb, 2005. 224 str.

Kako to sam autor u uvodu navodi, knjiga «Politika identiteta. Kultura kao nova ideologija» nastoji kritički istražiti dosege suvremenih teorija globalizacije, s obzirom na pitanje o smislu identiteta. Temeljna postavka knjige jest da promjena od doba ideologije u doba kulture ne znači i kraj legitimacijske moći i hegemonije ideologija. Suvremeni svijet nije poslijedeološki svijet, već konfliktni svijet gdje su sukobi između različitih društvenih identiteta određeni kulturnim odrednicama. U tom smislu u trenutku dominacije potrošačke kulture globalizacija se javlja kao nastavak projekta moderne u postmodernom kontekstu. U razdoblju globalizacije moderna kultura, kao pokretač civilizacijskog napretka, nastavlja se drugim sredstvima. Modernu kulturu, između ostalog, određivao je pojam stabilnog identiteta (određenog pripadnošću obitelji, klasi, naciji itd.), a kulturu globalizacije određuju postmoderni identiteti – promjenjivi, transnacionalni, hibridni oblici individualizacije životnih stilova. Paić ističe da neizvjesnost i samoizražavanje takvih identiteta u stvaranju društvenog svijeta zahtijeva obrat u razumijevanju temeljne kategorije suvremenog doba. Umjesto društvene integracije kultura postaje svrha identiteta u općem smislu. Za Paića, globalizacija predstavlja univerzalnu ideologiju novog svjetskog poretka. Globalizacija je ozbiljena kultura postmoderne

kao potrošačka kultura, kultura stilova života i promjenjivih identiteta. Bit postmoderne kulture je ideologijsko opravdanje globalnog kapitalizma kao prirodno-racionalnog svjetskog sustava potreba. Paić stoga postavlja načelno pitanje shvaćanja kulture globalizacije, koja se može shvatiti kao standardiziranje i homogeniziranje, ili kao pravo na razliku. Naravno, tome možemo pridodati i shvaćanje kulture globalizacije kao prava na razliku u svrhu standardizacije i homogenizacije.

Paić ističe kako prodor ideologijskih moći u suvremenom svijetu zahtijeva redefiniranje pojma ideologije koju on nastoji razumjeti kao kulturni sustav djelovanja. Kada sve postane kulturno, to znači da je kultura postala ideologizirani svijet života. Paić dalje navodi da je postmoderna kultura, kao nova ideologija društva spektakla, u svom posljednjem liku globalne kulture kraj priče o vladavini novog subjekta. Postmoderni identiteti u doba globalizacije kulturno su određeni stilovi života, te predstavljaju znak trijumfa slobode kao užitka uvijek novog oblika potrošnje. Kultura kao svrha identiteta u doba globalizacije postaje nova ideologija za kraj povijesti.

Osim uvoda, knjiga sadrži četiri poglavlja i zaključak. U prvom poglavlju razmatra se postmoderna kao ideologija kulturnih razlika. Drugo poglavlje analizira moć i granice globalizacije koja se predstavlja kao metafora napretka. Pritom se analiziraju i politika «refleksivne modernizacije» i «trećeg puta», perspektive «izlaska iz moderne», te subjekti međunarodnog poretka, kozmopolitsko građanstvo i patriotizam, i nacija bez nacionalizma. Treće poglavlje tematizira

neoimperijalizam protiv kulture u smislu analize odnosa imperijalizma i «globalne kulture», te propitivanja mogućnosti alternative «imperiju» i smisla identiteta. Četvrto poglavlje, sadržajno najopsežnije, nosi naslov «Kraj identiteta?» U njemu autor analizira različite teme, od modernizacije, izazova fundamentalizma i distopije globalizacije, do postmoderne politike identiteta, biopolitičkog stanja, te dijaloga kultura kao iluzija tolerancije. Autor je viši predavač sociologije kulture, sociologije mode i estetike na Studiju modnog dizajna Tekstilno-tehnološkog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu.

Prvo poglavlje počinje analizom Lyotardovih postavki o postmodernom stanju. Paić ističe kako je cjelokupno otkriće Lyotarda u filozofiji (i istovremeno njegovo temeljno ograničenje) dogma o razlici kao bitnoj sastavnici zakašnjelog nominalističkog obrata nakon kraja Hegelovog spekulativno-dijalektičkog sustava apsolutnog duha. Nadalje navodi da se nakon rastvaranja modernog subjekta u filozofiji, pojma društva u sociologiji, sve ostalo (u doba postmoderne kao ideologije kulturnih razlika) svodi na dokidanje filozofije i društveno-humanističkih znanosti u teoriji kulturnih razlika.

Postmoderna se ozbiljuje kao ideologija kulturnih razlika, a njezinu politizaciju kulture kao sredstva/svrhe identiteta Paić označava kao ono što je pozitivno u postmodernom naslijeđu. Nadalje ističe da je socijaliziranje i demokratiziranje nedovršenih mogućnosti moderne temeljno pozitivno dostignuće postmoderne. Pos-

tmoderna kao ideologija kulturnih razlika označava doba kraja subjekta čiji identitet više nije ukorijenjen u osnovnim identitarnim kategorijama (obitelj, zavičaj, klasa, nacija), već postaje kulturni konstrukt u nastajanju i stalnoj «borbi protiv» (sistema i svijeta života). Pri kraju prvog poglavlja Paić navodi kako u suvremenom društvenom stanju dolazi do «uskrsnuća» ideologija koje se javljaju kao «trojstvo doktrine, vjere i rituala».

U drugom poglavlju raspravlja se o moći i granicama globalizacije za koju Paić navodi kako «pretpostavlja cijeli svijet kao jedinstveni prostor (svjetsko tržište), prelazak iz *metaboličkog* u *virtualno* vrijeme beskrajnog napretka (budućnost kao aktualizaciju vječno novog «sada») i fizičku transparentnost mase kao količine energije i brzine u informacijskom društvu» (str.41). Globalizacija se, između ostalog, određuje i kao vladavina globalnog kapitalizma utemeljenog u ideologiji neoliberalizma. Globalizacijski procesi utječu na stvaranje novog svjetskog poretka kojim dominira neoimperijalizam SAD-a (ali i drugih). Moć globalizacije posebice dolazi do izražaja upravo u području kulture koja predstavlja način iskazivanja smisla identiteta. Paić jasno i precizno upozorava kako globalizacija, u smislu nastavka modernizacije drugim sredstvima, označava uspostavu moći zapadne povijesti kao vladavine globalnog kapitalizma. U analizi globalizacije razmatraju se stajališta poznatih autora (Steiger, Stiglitz, Hardt, Negri, Kalanj, Robertson). Tako je primjerice za Rolanda Robertsona globalizacija utemeljenje modernosti kao napretka. Robertson razlikuje pet faza globali-

zacije: Prvu (pretpočetu) od 1400. do 1750. godine, drugu (početnu) od 1750. do 1875. godine, treću («uzletnu») od 1875. do 1925. godine, četvrtu («borba za hegemoniju») od 1925. do 1969. godine i petu («faza neizvjesnosti») koja traje od 1969. godine do danas. Kulturna globalizacija treće faze potaknula je četiri procesa koji su bili ključni za nastanak «globalne kulture» (individualizacija, socijalizacija, internacionalizacija i humanizacija). Paić pak navodi da, bez obzira shvaćamo li globalizaciju u smislu prethodnice modernosti ili njenog nastavka drugim sredstvima, «globalizacija ne može biti izvan kruga razumijevanja povijesti kao linearnog vremena beskrajnog napretka povijesti» (str.44). Kapital, informacija i komunikacija predstavljaju temeljni trio za promišljanje o globalizaciji. U nastavku Paić analizira tri kritička pristupa globalizaciji. Prvi je *ekonomsko-tehnološki determinizam* Manuela Castellsa, gdje se globalizacija analizira kao uvjet mogućnosti nastanka informacijskog društva. Drugi je *teorija refleksivne modernizacije* Ulricha Becka i Anthonya Giddensa unutar koje se pokušavaju uobličiti političke alternative neoliberalizmu i liberalno-demokratskim strategijama razgradnje civilnog društva. Treći pristup je *kulturni determinizam povijesti «otvorenih struktura»* unutar kojih se postavlja mogućnost razvitka poslijenacionalnog i hibridnog identiteta potlačenog Trećeg svijeta (Arjun Appadurai i Homi K. Bhabha). Castells opisuje tri procesa koja su utjecala na razvoj globalizacija, a to su revolucija u informatičkoj tehnologiji, ekonom-

ska kriza kapitalizma i realnog socijalizma, te početak utemeljenja novih društvenih pokreta (primjerice ekološki, feministički i drugi pokreti). S druge strane, Paić navodi kako je Beckova i Giddensova «paradigma unutarnjeg reformiranja globalnog kapitalizma iz promišljanja drukčije strategije politike «globalizacije s ljudskim licem» ogledni primjer postmoderne postpolitike s lijevom predznakom. Ona je nova ideologija kulture refleksivne moderne koja vjeruje u nerepresivnu moć meta-promjene sustava» (str.54). Treći pristup Paić označava kao oblikovanje kulture kao otvorene strukture za izgradnju temeljnog identiteta u doba globalizacije kao transnacionalnog i hibridnog. U tom smislu kultura u doba globalizacije mijenja značenje pojma identiteta kao trajnog, stabilnog i nepromjenjivog sredstva društvene integracije. Ideja hibridnosti kulture označava kritiku modernog identiteta kao sredstva autentičnosti nacionalne čistoće. Paić navodi da je «politizacija hibridnosti kao poželjnog zbiljskog stanja kulturalne iskrižanosti utjecaja i podrijetla vidljiva kao ključno mjesto svake postkolonijalne kulturalne antropologije» (str. 59). U nastavku Paić izlaže o pozitivnim i negativnim elementima globalizacije, raspravlja o mogućim subjektima međunarodnog poretka, o naciji bez nacionalizma i politici u globalnom dobu, te navodi kako u globalno doba nova uloga nacije-države pretpostavlja dokidanje modernih oblika nacionalizma. Umjesto «nacionalizma bez nacije» dolazi vrijeme «nacije bez nacionalizma».

U trećem poglavlju, naslovljenom «Neoimperijalizam protiv kulture», Paić ističe kako globalna kultura «počiva na

imperijalnim pretpostavkama homogenosti i standardizacije Zapada. Ili drukčije rečeno, potrošačka kultura Zapada s naglaskom na hedonizmu i individualizmu slobodnog subjekta tvori jedinstvenu, globalnu kulturu koja potire sve regionalne i lokalne kulture i tradicije» (str.83). Tome se stvarno nema što dodati. Nadalje, raspravlja se o pitanju ima li kultura moć radikalnog suprostavljanja neoimperijalističkom poretku globalizacije, ili je tek simulacija bez stvarnih potencijala u tom smislu? Primjerice, Hardt i Negri smatraju da je kultura hologram koji određuje kolektivni i osobni identitet, te kao takva (dio «sustava») ne može imati moć u doba globalizacije. Stoga je uvijek iznova aktualno pitanje – ima li alternative imperiju? «Ako ima nade, ona je u Prolima» – rekao bi Orwell. No ta tjeskobno izrečena nada primjerenija je društvima «vanjskog totalitarizma» (temeljenog na izvanjskoj prisili) prve polovice 20. stoljeća. U društvima «unutrašnjeg totalitarizma» (temeljenog na kruženju nedovršenog ispunjavanja simuliranih želja) upravo su Proli (ljudi) «nada Imperija».

Četvrto poglavlje raspravlja o pitanju identiteta. Paić navodi tri pojave koje su značajne za dvoznačni proces samoodređenja postmodernog Zapada kao identiteta (ne)priznatih razlika: 1. transnacionalni, hibridni i postkolonijalni prostori priznavanja razlika; 2. mesijansko vrijeme religijsko-političkih fundamentalizama kao zatvorenih društvenih svjetova; 3. biopolitičko stanje nepriznatih «ljudi bez svojstava» u borbi za goli opstanak unutar prostora globalnog svijeta. Pri-

jepornost pozicije modernog subjekta Paić opisuje na sljedeći način: «Neuroza modernog subjekta jest prirodno stanje normalnosti građanske egzistencije. Obrat nastupa kad se raspada moderni subjekt društvenih uloga u postmodernog tvorca vlastite sudbine. Budući da više nema strogih zabrana, tabua i moćnog Oca-Zakona ili Nad-Ja u formi organske obitelji i nacije-države kao proširenja patrijarhalne obitelji na razini socijetalne zajednice, dolazi do rizičnog suočenja s vlastitim egom» (str.111). Naravno, upitnost pojma i pozicije subjekta označava i upitnost identiteta, barem u modernom smislu. Time se otvara prostor nastajanja hibridnih identiteta koji odgovaraju potrošačkoj kulturi različitih životnih stilova. Paić pritom upozorava da je oproštaj od identiteta naznačen u dekonstrukciji postmodernog subjekta koji nema čvrstog utemeljenja. Rastvaranje koncepcija prostora i vremena ostavlja i hibridni, transnacionalni «kulturni identitet» bez uporišta. Između ostalog, navodi se primjer kiborga kao rubne pojave između živog i neživog, ljudskog i strojnog. Nadalje, globalizacija se u općem smislu označava kao neoliberalna distopija planetarnog doba. Distopijske karakteristike globalizacije uvjetuje opći imperativ uvećanja kapitala i profita kao nužnosti akumulacije ekonomske, političke i kulturne moći. Kapitalizam u doba globalizacije, između ostalog, označava se i kao autopoetični proces bez subjekta. Čini se kako je sam proces stalnog kruženja kapitala poprimio određena obilježja subjektivnosti. Globalni kapitalizam pokazuje kako mu je strano «sve ljudsko». Paić jasno određuje kako je «širenje demokracije i zapadne

kulture u zemlje Trećeg svijeta zbog brige za stanje ljudskih prava u autoritarnim i diktatorskim režimima Bliskog Istoka agresivna metoda i praksa obrane novog svjetskog poretka novim kulturnim sredstvima» (str.150).

Pri kraju Paić postavlja pitanje za što se danas još uopće vrijedi žrtvovati, ako to nije kulturni identitet u bilo kojem značenju, što ostaje? Po njemu, ostaje golo biopolitičko stanje u kojem globalni kapitalizam pronalazi nove subjekte i nove žrtve. No, vezano uz raniju autorovu napomenu kako globalni kapitalizam ne djeluje kao «Veliki brat», čini se da nove «žrtve» nije potrebno pronalaziti, one se javljaju same.

Knjiga «Politika identiteta. Kultura kao nova ideologija», autora Žarka Paića, na nešto više od dvijesto stranica teksta donosi vrijedan i intelektualno bogat i zahtjevan sadržaj unutar kojeg se mogu pronaći gotovo sva bitna pitanja suvremenog svijeta. Na kraju možemo izdvojiti jedno pitanje koje autor navodi iz poznatog stripa Alana Forda, a koje je itekako aktualno u raspravama o identitetu suvremenog hrvatskog društva. Pitanje glasi: «Gospodo, recite s koliko se nula piše riječ patriotizam?»

Krunoslav Nikodem

James A. Herrick

**THE MAKING OF THE NEW
SPIRITUALITY
The Eclipse of the Western Religious
Tradition**

InterVarsity Press, Downers Grove, Illinois, 2003. 331 str.

Osnovna tema knjige «Stvaranje nove duhovnosti. Pomrčina Zapadne religijske tradicije» analiza je kolonizacije religijske svijesti Zapada «novom religijskom sintezom» u posljednjih tristo godina. James Herrick, profesor komunikacija na Hope koledžu u Hollandu (Michigan), suprostavlja «novu religijsku sintezu», kao oblik duhovnosti sukladan kasnom modernitetu i «otkriveni svijet», karakterističan za kršćanstvo. Tematski nominalno, knjiga nalikuje djelu čiji prikaz smo izložili u prošlom broju Socijalne ekologije (P.Heelas, L. Woodward - «Duhovna revolucija. Zašto duhovnost zamjenjuje religiju»), no sadržajno se ipak bitno razlikuje. Naime, Herrickova osnovna ideja nije empirijski istražiti religioznost/duhovnost, već analizirati ideje i djelovanje onih istaknutih osoba (filozofa, znanstvenika, teologa, psihologa itd.) koje su u posljednjih tristo godina bitno pridonijele razvoju «nove duhovnosti». Navedeni pristup, kao i sve drugo, ima svoje prednosti i nedostatke. Prednosti su prije svega u jednoj zanimljivoj građi koja pomaže potpunijem znanju zainteresiranog čitatelja i pruža mogućnosti «razgovora s knjigom» koji potiče nove ideje, što i jest jedan od osnovnih «profita» čitanja. Nadalje, naglašeno teorijski pristup umanjuje mogućnosti gubljenja strpljenja zbog metodoloških nejasnoća (kao u slučaju već

spomenute knjige Heelasa i Woodwardove). S druge strane, nedostaci uglavnom proizlaze iz diskrepancije između autorova «subjektivnog svijeta» i relativno «objektivnog svijeta» stvarnosti. Činjenica jest da je u posljednjih tridesetak godina napisan veći broj knjiga koje tematiziraju opadanje religioznosti u tradicionalnom smislu i porast duhovnosti u (post) - modernom smislu, no bez ozbiljnijeg utemeljenja u empirijskim pokazateljima.

Knjiga je podijeljena na jedanaest poglavlja. U prvom, uvodnom poglavlju autor raspravlja o «duhovnim promjenama» i pojavi «novog doba» vjerovanja, te iznosi osnovne ciljeve svoje studije. U drugom poglavlju daje krći pregled povijesti alternativne duhovnosti na Zapadu, od spiritualnih zajednica u srednjem vijeku, magije i hermetičkih tradicija, kabale, neoplatonizma, do europskog misticizma, humanizma i pojave biblijskog kritičizma. Treće poglavlje upravo tematizira biblijski kritičizam, gdje Herrick izlaže osnovne ideje važnijih predstavnika kao što su Thomas Woolston (i engleski deisti), zatim David F. Strauss, John Shelby Spong i Michael Drosnin. Četvrto poglavlje pak sadrži pregled temeljnih zamisli «religije razuma», od Voltairea, Thomasa De Quinceya, do Ayn Rand. U petom poglavlju izlaže se o «novom» odnosu znanosti i religije, posebice o sve većem približavanju fizike i religije. Šesto poglavlje donosi raspravu o odnosu religije i evolucionizma, a sedmo o odnosu prirode i Boga. Osmo poglavlje tematizira gnosticizam kao «stalnu alternativu» kršćanstvu. De-

veto poglavlje nudi uvid u «moderni šamanizam», a deseto poglavlje obrađuje «moderni misticizam». U posljednjem, jedanaestom poglavlju, Herrick sumarno izlaže prethodno navedene koncepcije i ideje, s naglaskom na mogućnostima uspostavljanja novog (i boljeg?) «duhovnog puta» čovječanstva, odnosno njegovog «zapadnog dijela».

U uvodu autor kratko propituje temelje «nove duhovnosti» Zapada koje pronalazi u počecima New Age pokreta šezdesetih godina 20. stoljeća i u nastajanju svojevrsne «duhovne praznine» kao posljedice smanjivanja kršćanskog utjecaja koje se javlja u kontekstu razvoja znanosti i kulturnog pluralizma. Promidžbu i širenje «nove duhovnosti» poticale su mnoge knjige tog sadržaja, primjerice Shirley MacLaine «Odlazenje unutra i plesanje u svjetlu», koja između ostalog ističe da je Bog «unutra» i time sva ljudska bića čine dijelove Boga, ili «Učenje Don Juana» Carlosa Castanede, gdje meksički šaman Don Juan uči o «mudrosti, spoznaji pravog puta života» koji se postiže poniranjem u vlastito unutrašnje jastvo (uz «malu pomoć» halucinogenih biljaka). Osim toga, u navedenom razdoblju javljaju se neke «zaboravljene» religijske tradicije, kao što su božice, vještice i čarobnjaci. Herrick posebice ističe utjecaj budizma na to svojevrsno «izmišljanje religijske tradicije» Zapada, ili «novo začaravanje». U tom kontekstu javljaju se i tzv. «popularno-znanstveni» radovi koji tematiziraju «novu duhovnost» u znanstvenom diskursu, primjerice «Tao fizike» i «Točka preokreta» Fritjofa Capre. Naravno, nužno je spomenuti i jačanje utjecaja psihologije, psihijatrije i medicine, koje se javljaju u «novom, religijskom ruhu».

Tome možemo pridodati i jačanje znanstveno-fantastičnih vizija i neizbježne priče o «izvanzemaljcima» koji se, iz doista nepoznatih razloga, uglavnom bave otmicama ljudi.

«Nova religijska sinteza» javlja se kao «pokret otpora» tromim i zastarjelim religijskim strukturama, koje je u sporu i neželjenoj prilagodbi na uvjete modernog društva pogodio «val postmodernizma». Naravno, tada još nije bilo potpuno jasno da će ta «nova duhovnost», inzistiranjem na potpunoj slobodi jastva i rastvaranju svake ideologije (i dogme), ne samo postati nova ideologija potrošačkog društva, već i bitno doprinijeti produbljivanju «krize smislenosti» (umjesto da je umanjiti).

Na kraju uvoda Herrick navodi sedam bitnih karakteristika (ili vjerovanja) «otkrivenog svijeta» i «nove religijske sinteze». Tako «otkriveni svijet», po njemu, karakterizira sljedeće: 1. Nadprirodni autoritet judeo-kršćanskih spisa; 2. Osobni, sveprisutni Bog stvoritelj; 3. Božje stvaranje ljudske rase; 4. Intervenirajući Bog; 5. Ljudski «pad»; 6. Isus Krist kao utjelovljenje Boga; 7. Povezanost ljudske sudbine i Božjeg suda. S druge strane, «novu religijsku sintezu» karakterizira: 1. Povijest nije duhovno važna; 2. Dominacija razuma; 3. Spiritualizacija znanosti; 4. Animacija prirode; 5. Tajno (skriveno) znanje i duhovni napredak; 6. Duhovna evolucija; 7. Religijski pluralizam utemeljen u mističnom iskustvu.

U drugom poglavlju autor analizira razvoj srednjovjekovnih duhovnih zajednica koje nastaju u trinaestom stoljeću pojavom «lutajućih slobodnih

duhova», «lotalica», koji su propovijedali slobodnu ljubav, mistično jedinstvo s Bogom i pritom zagovarali odbacivanje konvencionalne moralnosti i trinitarnu koncepciju Boga. Isticali su da se božanstvo nalazi u svakom pojedincu i da je potrebno osloboditi «dušu» od ograničenja tijela, pri čemu su moralna pravila (koje ističe Katolička crkva) nevažna za tako postavljen duhovni razvoj. Srednjovjekovne duhovne zajednice je, između ostalog, karakterizirao gnosticizam, odnosno vjerovanje u «gnozu» kao tajno znanje kroz koje neki pojedinci (visoko specijalizirani) mogu nadići ograničenja vremena i fizičkog tijela. Herrick navodi neke gnostičke sljedbe, primjerice Katare, Bogumile i Albigenze. Nadalje, za razvoj srednjovjekovnih duhovnih zajednica (naravno misli se na one zajednice čija se mitsko-religijska učenja suprostavljaju kršćanstvu) važna je magijsko-hermetička tradicija. Hermeticizam predstavlja tajnu magijsku tradiciju temeljenu na četrnaest knjiga koje se skupno nazivaju «Corpus Hermeticum», a čiji se izvor uglavnom krivo pripisuje mitskom liku poznatom kao Hermes Trismegistus. Hermetička učenja poznata na Zapadu uglavnom se temelje na filozofskim i mitsko-religijskim sustavima koji su nastali u Aleksandriji u Egiptu između 150. i 300. godine nove ere. Hermetički spisi dolaze u Europu s redovnikom Leonardom da Pistoiaom, koji u Firencu donosi grčki spis «Corpus Hermeticum». Hermeticizam naglašava prednost mentalnog i duhovnog nad fizičkim iskustvom, vrijeme i prostor smatra nevažnim, a povijest iluzijom. U hermetičkoj tradiciji pridaje se važnost unutrašnjem životu uma koji koristi

tijelo kao sredstvo duhovnog razvoja. Panteizam i misticizam također karakteriziraju hermetičku tradiciju čiji je konačni cilj postizanje individualnog božanstva. Povezano s hermetizmom je i učenje kabale koje se temelji na dvije judaističke knjige («Sefer Yetzirah» - «Knjiga formacije» i «Zohar» - «Svjetlost»). Uvriježeno učenje o izvoru kabale jest da je Mojšije primio to tajno učenje na Sinaju zajedno s Deset zapovijedi, te ga je kasnije prosljedio grupi izabranih. U općem smislu učenje kabale suprotno je učenju kršćanstva (i judaizma) jer okreće odnos Stvoritelja i stvorenog gdje ljudska bića postavlja kao božanstva koja žive u neograničenoj i transcendentnoj stvarnosti, a ne u zemaljskom svijetu. Ljudi stvaraju i kontroliraju Boga, a «pokretanje Boga» kroz tajna učenja predstavlja jedan od važnijih ciljeva. Tako u učenju kabale Bog postaje «ljudska lutka» koja se pokreće u skladu s ljudskim željama. Herrick u nastavku drugog poglavlja izlaže i o neoplatonizmu, magiji, misticizmu i biblijskom kriticismu.

U trećem poglavlju analizira se pojava i razvoj biblijskog kriticisma koji uglavnom smjera negiranju povijesnog karaktera Biblije i ističe njezine mitološke karakteristike. Kao začetnike biblijskog kriticisma u tom smislu Herrick navodi engleske deiste koji su posebice bili aktivni u razdoblju od 1680. do 1750. godine. Kasnije se slična razmišljanja javljaju i u Njemačkoj, od 1740. do 1850. godine. Tako primjerice David Friedrich Strauss, predstavnik njemačkog biblijskog kriticisma, u svom djelu «Život Isusov» iz 1835. godine ističe kako je ra-

zvijenom Zapadu potrebna nova biblijska interpretacija koja će više biti temeljena na mitu, a manje na povijesti. Strauss je smatrao kako je «inspiracija» za religijske ideje u Bibliji «viša inteligencija», a ne Bog. Tu «višu inteligenciju» Strauss pripisuje «duhu ljudi ili zajednice», te snažno izraženi ljudski duhovni impuls generiranja mitova u tom smislu smatra prirodnim procesom. Strauss nadalje ističe da ljudi iz nužnosti stvaraju mitove i da ti mitovi sadrže vremensku dimenziju, odnosno povijest. Po njemu, potrebno je razlikovati između te mitske povijesti i stvarne ljudske povijesti, a upravo nemogućnost takvog razlikovanja pripisuje religijama «otkrivenog svijeta». Naravno, kritika biblijskog historicizma bila je prije svega usmjerena na samo kršćanstvo koje se u bitnome oslanjalo na povijesnu koncepciju. Biblijski kriticism jasno je ukazao da «nova duhovnost» modernog doba ne potrebuje povijest, a time, ako možemo dodati, više ne postoji potreba niti za budućnošću. No život u stalno perpetuirajućoj sadašnjosti, bez obzira na mnogobrojne virtualne mogućnosti simuliranja i invencije tradicije i budućnosti, vrlo brzo postaje označen nedostatkom smisla i dubokim osjećajem dosade.

Četvrto poglavlje donosi kraći pregled «religije razuma» čiji razvoj Herrick smješta u zadnje desetljeće 18. stoljeća. Podsjetimo da je to i razdoblje nastanka «ideologije napretka». Tako primjerice Marquis de Condorcet smatra da «usavršavanje ljudskih sposobnosti ničim nije ograničeno, a usavršivost čovjekova je istinski beskonačna». Naravno razvoj «religije razuma» pod utjecajem je prosvjetiteljstva. Peto poglavlje izravno nas-

tavlja s temom odnosa religije, odnosno duhovnosti i znanosti. Herrick sumarno navodi da teologija religija «otkrivenog svijeta» zastupa dualizam u smislu razdvajanja Boga i fizičkog svijeta, dok suvremena znanost potvrđuje da «sve stvari imaju istu bit, odnosno sastoje se od iste stvari». Osim toga, naznačeni (post) - moderni spoj religije i znanosti svoje utemeljenje pronalazi i u kritici neprimjerenog odnosa prema prirodi kao pukom objektu, a za koji se smatra da više ili manje proizlazi upravo iz svjetonazora religija «otkrivenog svijeta». Tome treba pridodati i odmak od tradicije «otkrivenog svijeta» koja, između ostalog, ističe postojanje individualnog identiteta, odnosno učenje o pojedinačnom jastvu koje nastavlja živjeti nakon smrti fizičkog tijela. (Post)moderni spoj religije i znanosti, ili konkretnije Capra kao jedan od poznatijih predstavnika tog spoja, zastupa stajalište (pod utjecajem budističkog učenja) da je ideja zasebnog individualnog jastva tek iluzija. U šestom poglavlju Herrick analizira evolucionizam, posebice ideje Erasmusa Darwina i njegovog poznatijeg unuka Charlesa, te transhumanizam Juliana Huxleya, napredovanje prema točki «Omega» Teilharda de Chardina i poznati trio britanske znanstvene fantastike (H.G. Wells, Olaf Stapledon i Arthur C. Clarke). Huxleyev transhumanizam predstavlja učenje o evolucijskom napretku prema moralno ili duhovno savršenoj ljudskoj rasi. Ključna promjena u svemiru javlja se kada evolucija proizvede ljudsku svijest. Svijest ljudskog bića postavlja se kao konačni cilj bio-

loškog života, a sljedeća faza ljudske evolucije bit će kozmička samosvijest. Prema de Chardinu, cijeli svemir temelji se na principu evolucije i stvarnost također «evoluirala». Tako se i materija organizira u svijest koja se daljnjom evolucijom kreće prema točki «Omega» koja predstavlja «čistu svijest». Evoluciju ljudskih bića, od bioloških oblika života prema poslijebiolološkim oblicima života, opisuje i A. C. Clarke u svom znanstveno-fantastičnom djelu znakovitog naslova «Kraj djetinjstva» («Childhood's End»). No kao i u drugim religijskim i duhovnim (spiritualističkim) koncepcijama, koje su znatno sustavnije od navedenih, pitanje konačnog cilja ostaje nejasno, što otvara mogućnosti već spomenute sprege tih koncepcija i ideologije kozumerizma. Na to kao da upozorava i Aldous Huxley (brat Juliana Huxleya) koji 1947. godine piše da ljudski napredak u sreći, vrlinama i kreativnosti predstavlja vrijednost «posljednje analize», odnosno uvjet duhovnog napredovanja prema «konačnom kraju» ljudskog bića. No ako se sreća, moral i kreativnost postave kao konačni ciljevi po sebi, a ne kao sredstva prema budućnosti, onda mogu predstavljati prepreku daljnjem duhovnom razvoju. Sedmo poglavlje tematizira panteizam u suvremenom svijetu. Podsjetimo da je Baruch de Spinoza u svom djelu «Etika» postavio panteističko viđenje da je priroda Bog, a Bog je sve u prirodi. Spinozino stajalište označava poznati latinski izraz «Deus sive natura». Za Spinozu Bog/priroda je supstanca koja se proteže u beskonačnost na način koji ne ostavlja mogućnosti postojanja nekog drugog entiteta u svemiru. Iza fizičke stvari u Spinozinom kozmosu ne postoji

nikakav (božanski) um, a time ne postoji niti božanski naum u kozmičkom poretku stvari. «Kretanje stvari» jest jedini princip u svemiru, materijalno/božanski svemir (a to znači i ljudi) sastoji se od jedne biti. Sam naziv «panteizam» skovao je 1705. godine engleski deist John Toland, a Herrick još kratko navodi osnovne ideje mistika Ralpa Walda Emersona i Emanuela Swedenborga, teologa Friedricha Schleiermachersa, te Ernsta Haeckela i filozofa Henria Bergsona. Između ostalog, možemo reći da je spomenuti Emerson (1803-1882) svojim religijskim učenjem i propovijedanjem bitno utjecao na razvoj onoga što će kasnije Robert Bellah označiti kao «civilna religija». Naime, osim ključne ideje panteizma, da je Bog duh prisutan u svim stvarima, Emerson je posebice isticao povjerenje samo u sebe, te kozmički zakon po kojemu će dobra djela biti nagrađena, a ona loša kažnjena, što će kasnije biti sastavni dijelovi «civilne religije». Osmo poglavlje sadržava analizu «povratka» gnosticizma u suvremenom zapadnom svijetu. Korijene gnosticizma Herrick nalazi kod Simona Magusa i njegovog učenika Menandera iz 1. stoljeća nove ere. U osnovi, gnosticizam predstavlja sustavni duhovni napor izbjegavanja ograničenja, kako povijesti u općem smislu tako i fizičkog utjelovljenja u konkretnom smislu, koje se postiže učenjem tajnog znanja (gnoze) i tajnih tehnika (magija). Vrijeme, povijest i «zemaljska» stvarnost osnovni su «neprijatelji» gnosticizma. Gnostička duhovnost izražava sumnju u mogućnost iskupljenja od Boga tijekom povijesti, a «ljud-

skim zatvorom» ne smatra grijeh, već neznanje, posebice neznanje o oslobodilačkim duhovnim tajnama ili gnozi. Istinsko božanstvo, «Pleroma» (cjelovitost), nije dostupno niti spoznatljivo u trenutnom ograničenom stupnju ljudskog duhovnog razvoja. Gnostički «mit o postanku» ističe prvobitnu borbu između «višeg božanskog bića» i «nižeg Boga stvoritelja» oko stvaranja ljudske rase koja je, na kraju, nastala kao posljedica pogrešnog nastojanja za spajanjem «više» duhovne svijesti i «niže» fizičke stvari (materije). Prihvatanje tog mita označava prvi korak prema «samo-oslobođenju». Gnosticizam naučava spasenje kroz prosvjetljenje koje pak dolazi kao posljedica ovladavanja tajnim znanjem. U svim gnostičkim sustavima, prijašnjim ili suvremenim, duhovna osviještenost dolazi kroz manju grupu «duhovne elite» čiji članovi se nazivaju različitim imenima, primjerice proroci, pneumatici, perfekti, šamani, iluminati, mistici, magi i sl. Taj duhovni elitizam predstavlja osnovni aspekt razvoja gnosticizma. U devetom poglavlju Herrick analizira pojavu «modernog šamanizma». Kako je poznato, sam pojam «šaman» potječe iz Sibira i označava pojedinca koji liječi različite bolesti, proriče budućnost, poziva demone i prati duše umrlih na «onaj svijet». Herrick posebnu pažnju usmjerava na tzv. «viktorijanske šamane» kasnog 19. stoljeća, kao što su George Edward Bulwer-Lytton i posebice Helena Petrovna Blavatsky koja je 1875. godine u New Yorku, zajedno sa C. Olcottom i W.Q. Judgeom, utemeljila «Teozofsko društvo». Blavatsky je izgradila teozofiju iz različitih dijelova okultizma, spiritizma, misticizma i sl. i temeljila to svoje učenje na

ideji da su sve svjetske religije i duhovne tradicije kroz povijest proizašle iz jednog davno izgubljenog učenja koje su njoj otkrila božanska bića. Teozofska misao, uz gnostičke izvore već spomenutog Simona Magusa, sadrži i dijelove učenja srednjovjekovnog mistika Meistera Eckharta, renesansnih pisaca škole Giordana Bruna, njemačkog mistika Jacoba Böhmea, te filozofa romantizma. Uz navedeno, važan izvor teozofskog učenja predstavljaju hindustički sveti spisi, prije svega Vede i Upanišade (posebice Bhavagad-Gita). Deseto poglavlje raspravlja o «mističnom putu prema pluralizmu» i otkrivanju da smo «svi jedno u religiji». U tom smislu Herrick navodi misli katoličkog laika Waynea Teasdalea koji smatra da je stvarna religija čovječanstva sama duhovnost jer je mistična duhovnost izvorište svih svjetskih religija. Za Herricka religijski pluralizam ukorijenjen je u dvostrukom konceptu – božanstva kao «konačne stvarnosti» i mističnog iskustva kao načina sučeljavanja s tom «stvarnošću». U jedanaestom, zaključnom poglavlju, Herrick sumarno izlaže osnovne ideje svakog poglavlja, te postavlja pitanje moguće društvene uloge «nove religijske sinteze». Naime, različita učenja koja se predstavljaju kao «nova religijska sinteza» uglavnom referiraju manju grupu «duhovnih stručnjaka», odnosno svojevrsnu «duhovnu elitu». A kako to Herrick navodi, od «duhovne elite» do «rasne elite» vrlo je mali korak. «Nova religijska sinteza» nudi sigurnu pobjedu duše nad izvanjskim ograničenjima kao što su vrijeme, prostor, tijelo, zlo,

drugi ljudi, konvencionalni moral i posebice tradicionalna religija. No u tom procesu rastvaraju se koncepcije transcendentnog i osobnog božanstva, oproštenja grijeha, pobjede nad smrću, egalitarne duhovne zajednice i statusa ljudskog bića kao bića stvorenog od Boga. Herrick tim navodima kao da upozorava na posvemašnju «ontološku samoću» ljudskog bića koje se proglašava božanstvom. Osim toga, upozorava i da je spajanje panteizma, štovanje prirode, duhovnog elitizma i nada u znanstveno potpomognut napredak evolucije već imalo zlokobne posljedice u prvoj polovici 20. stoljeća. Na kraju Herrick podsjeća na poznati dio Knjige Postanka (3,5) gdje se između ostalog navodi «i vi ćete biti kao bogovi». Pitanje koje ostaje otvoreno jest je li baš to budućnost ljudskog bića? Jesu li društvene promjene na Zapadu, označene naizgled suprotstavljenim procesima individualizacije i globalizacije, znak i religijskih promjena u smislu «pomrčine religijske tradicije» i «oživljavanja» nove religioznosti/duhovnosti koja se temelji na individualnom iskustvu? Odgovor na to pitanje nije jednoznačan, no ako bismo morali odgovoriti na to pitanje onda nam se čini da je odgovor «ne, za sada» najbliži stvarnom stanju. S jedne strane jasno je da se «nova religijska sinteza» javlja zbog smanjene mogućnosti tradicionalnih religija da odgovore na sve brojnija pitanja sve složenijeg društvenog stanja kasnog moderniteta. S druge pak strane «nova religijska sinteza» se niti ne pokušava baviti tim pitanjima, barem ne na društvenoj razini. Hoće li, nakon desetljeća rasprava o sekularizaciji i de-sekularizaciji, ipak doći do potpune sekularizacije društva, iako

ne na način kako se to u samoj teoriji pretpostavljalo? No ukoliko uzmemo u obzir «širu sliku» izvan zapadnih društava, onda je jasno da je religija i dalje itekako «društvena stvar» koja se ipak nesretno i prečesto koristi u «nereligijske» svrhe.

Krunoslav Nikodem

Michael Common and Sigrid Stagl

***ECOLOGICAL ECONOMICS.
An Introduction.***

Cambridge University Press, Cambridge, 2005, 560 str.

Sada je ovdje – knjiga koju se dugo očekivalo. Studenti ekonomije mogu sada njihova Samuelsona ili Mankiva staviti u kut. Pojavio se jedan drugi, bolji udžbenik. To što su autori Europljani rado se prima, ipak je ovdje neka kolijevka eko-pokreta; da su rodnoj tematici izišli u susret čitaocima naročito veseli, još više, da autori reprezentiraju generacijsko pitanje: Michael Common emeritirani profesor na Visokoj školi za ekološke studije Sveučilišta Strathclyde i Sigrid Stagl suradnik (fellow) na Institutu za znanost tehnologiju (SPRU) na sveučilištu u Sussex, koji je stekao doktorat iz ekološke ekonomije. Dakle dva interesantna autora. Ipak, kako tešku temu su preuzeli?

Ekološka ekonomija (*Ökologische Ökonomie*), tako oni kažu, bavi se odnosima između ljudi u privredi i načina funkcioniranja prirode – između «human housekeeping» i «nature's housekeeping» (vođenje domaćinstva); ona se odnosi na povezanosti između ekonomskih sustava i ekoloških

sustava – međuovisnost je svugdje, o čemu se radi (1 str.). Svi ekonomisti trebaju prepoznati i priznati, tako autori u uvodnom poglavlju, da je prirodni okoliš materijalna osnova svake ekonomske aktivnosti – i trebaju razvijati ideje kako dugoročna zaštita okoliša može uspjeti u odnosu na kratkoročne ljudske interese za rastom i blagostanjem.

Zadaća, pristup i snaga ove knjige leži u integraciji suštinskih elemenata i koncepata

prirodnih i socijalnih znanosti. Autori pružaju studentima ekonomije ulaz u razumijevanje biogeofizikalnih osnova i okolišnih utjecaja ekonomskih aktivnosti. Studentima ekologija pružaju dobro definirano uvođenje u pojmove, koncepte i metode ekonomije – posebice pristup povezanosti gospodarskog rasta, potrošnje resursa i opterećenja okoliša. Bolju ravnotežu između ekonomije i ekologije, postavljanje ciljeva i jamstva održivog razvoja (*sustainable development*), ne može se prepustiti samim tržištima. Postoje neotkazive državne funkcije i one zahtijevaju veliki javni angažman.

Prema ovakvoj filozofiji uređena je knjige: *Međuovisni sustavi, Ekonomske aktivnosti i njihovi utjecaji* i *Governance* (upravljačka struktura) nazvani su tri dijela knjige koje slijedi četvrti dio o «Međunarodnoj dimenziji». U okviru ovakve opće strukture priređeno je ukupno 14 poglavlja cjelokupne tematike – pri čemu je 4. poglavlje *Ekonomija u sustavu globalne ekologije* ključni dio. «Gospodarski rast i blagostanje», «Gospodarski rast i opterećenje okoliša» su također esencijalna poglavlja. Način funkcioniranja tržišta, njihove granice u zaštiti i očuvanju dobara okoliša, zahtijevaju od

socijalne i intergeneracijske pravednosti upravljačku strukturu (*governance*) koja je prihvatljiva prevođenju načela održivosti i uvođenju adekvatnog instrumentarija održivosti. Gubitak značenja nacionalne države u procesu globaliziranja dodatno zahtijeva međunarodno sporazumijevanje o trgovini i zaštiti globalnih dobara okoliša – zadaće, koje se egzemplarno obrađuju u 4. dijelu knjige s primjerima klimatskih promjena i gubitka biološke raznolikosti.

Autori su uzeli u obzir pedagošku funkciju udžbenika. Svako poglavlje počinje s predstavljanjem suštinskog pitanja o čemu se u njemu radi. Za bolje razumijevanje povezanosti sadržaja u okvirima su prezentirani primjereni materijali. Ključni pojmovi su u tekstu istaknuti a na kraju pobliže objašnjeni. Na kraju svakog poglavlja navedena su pitanja za nastavak diskusije i postavljani zadaci za preispitivanje naučenoga. Navedeni su i relevantne web-adrese.

Bez ikakvog ograničenja može se konstatirati da su Michael Common i Sigrid Stagl napisali dosada najbolji tekst za uvod u «ekološku ekonomiju». Radi se o jasno strukturiranom, lako razumljivom i snažno izričajnom tekstu sa dojmivom porukom da ne smijemo zanemariti ekološke učinke ekonomije radi otklanjanja vlastite propasti – i da održivost (*nachhaltigkeit*) mora postati imperativ za daljnji razvoj. U njemačkom jezičnom prostoru, knjizi želim brojnost čitateljstva – ili uskoro uvjerljivo prevođenje.

Udo E. Simonis

Profesor Politike okoliša

Wissenschaftszentrum Berlin

Donella Meadows, Jorgen Randers,
Dennis Meadows

GRENZEN DES WACHSTUMS.

Das 30-Jahre Update.

S. Hirzel Verlag, Stuttgart 2006, 335 str.

Ovo je treća knjiga o «granicama rasta» (*Limits to Growth*). Prva koja se pojavila 1972. prevedena je na 30 jezika i više milijuna puta čitana. Drugo, revidirano, izdanje objavljeno je 1992. godine i s naslovom «Beyond the Limits» (*S onu stranu granica*) signaliziralo prvo upozorenje: u nekim dijelovima globalnog sustava prekoračene su granice, naročito granice opterećenja što znači opadanje funkcije ekosustava. Ovo treće izdanje - s malim zakašnjenjem prevedeno također i na njemački – omogućava reviju 30-godišnjih događanja, još jednom prezentira suštinske sastavne dijelove prve studije, dopunjava svjetski model (*World 3*) analize, aktualizira stanje podataka i unosi razumijevanje u promatranje koje proizlazi iz 30 godina globalne promjene.

Autori «Granica rasta» kao znanstvenici bili su izrazito uspješni, ali daljnje razaranje prirodnog okoliša nisu mogli spriječiti – i zato žale: «I nadalje smo veoma zabrinuti da će sadašnji trendovi voditi prema globalnom prekoračenju granica (*overshoot*) i slomu (*collaps*)... Potpuno smo zakazali da se tema prekoračenja granica ugradi u javnoj debati».

Dakle, o tome se radi: o ekološkom prekoračenju granica, o slomu sustava, ali također i o mogućnosti odstupanja i povratka na put održivog razvoja na planeti Zemlja. «Naš glavni cilj je na izvjestan način ponoviti argumentaciju iz 1972. godine i potkrijepiti ju sa svim značajnim podacima koji su se pokazali u ova tri desetljeća».

Globalni izazov može se - kažu autori - relativno jednostavno opisati: Da se postigne održivost za svijet kao cjelinu, mora brzo porasti razina opskrbljenosti siromašnih i istodobno globalni «ekološki otisak stopala» (*ökologische Fußabdruck*) kojega uzrokuju bogati, mora biti drastično reducirano. Zato su neophodne velike tehničke, ali i socijalne i osobne promjene; radi se o većem međusobnom respektu i respektu prirode, o fer sudjelovanju i suradnji u svjetskim zbivanjima. Dosad nijedna politička stranka i nijedan savez naprednih nije tražio široku podršku za takav program - a ekološki otisak stopala iz dana u dan postaje veći.

Značajna metodička novost knjige je dopunjenost argumentacije iz osnovnog programa svjetskog modela (*World 3-91*), koji je između ostalog bio proširen (*World 3-03*) sa indikatorom blagostanja svjetskih građana (*Human Welfare Indeks - HWI*) i indikatorom opterećenja globalnog sustava (*Human Ecological Footprint - HEF*). Sadržajna novost je u aktualiziranju baze podataka i eksplicitnoj definiciji prekoračenja granica.

Možda je najznačajnija novost pedagoška, naime dijaloški karakter knjige: autori «govore» s čitateljem, uvode ga u kompleksan kompjutorski tijek, ali također i u diskurs o političkim prioritetima, o preprekama i šansama promjene privrede, društva i pojedinca.

U deset scenarija do 2100 godine autori pokazuju moguće budućnosti najznačajnijih sistemskih parametara (stanovništvo, resursi, industrijska proizvodnja i proizvodnja hrane, zagađenje okoliša, očekivana životna doba, potrošna dobra, usluge i hrana po

stanovniku, HWI i HEF) koji su različito udaljeni od staze održivosti. Svi *Scenariji 1 do 8* završavaju u prekoračenim granicama i slomu. Suprotno tome *Scenario 9* ilustrira održivost, a globalna promjena dolazi dugoročno u stabilnu ravnotežu.

Scenario 10 tada pokazuje što bi bilo moguće da se još prije 20 godina intenzivno radilo na tom uzoru: svjetskog stanovništva, manje zagađivanja okoliša, veći udjel obnovljivih resursa, manji ekološki otisak stopala i više blagostanja građana Zemlje.

Prije 30 godina kritičari su relativno olako negirali granice nastavka materijalnog rasta, naročito ako su ga tražili u resursima, ali ne i u opadanju. Međutim, u današnjem svijetu sa smanjujućom biološkom raznolikosti, kolabirajućim stanjem ribljeg fonda, opadajućom razinom podzemnih voda, izbljedjelim koraljnim grebenima, erodirajućim tlima i povećanjem pustinjskih područja, s povećanjem temperature na Zemlji i porastom razine mora - ali i civilnim i vojnim konfliktima kao posljedicom ovih trendova - neće biti više moguća lakomislena kritika ove knjige, ponajprije od ignoranata kojima je svejedno kad se radi o budućnosti i od tradicionalnih fetišista rasta koji žive u uskom svijetu spoznaja.

Ova knjiga trebala bi postati obvezna literatura UN-desetljeća «Obrazovanje za održivi razvoj» koje je nedavno započelo.

Udo E. Simonis

Profesor Politike okoliša

Wissenschaftszentrum Berlin

Jared Diamond

KOLLAPS. Warum Gesellschaften überleben oder untergehen.

S. Fischer, Frankfurt a.M., 2005, 704 str.

Kako može neka knjiga od 704 stranice sitnopisa i sa 30 stranica navoda izvora u kratkom vremenu postati bestseller? Njezin autor misli da se jednostavno radi o temi – temi koja uznemiruje ljude; koliko je to značajno, odmah se vidi.

Stvarno, povijest propasti ranijih društava omogućava nam asocijacije. Zar nije moguće da također naše današnje društvo ide prema kolapsu? Što su povodi – i što bi bile pretpostavke da se izbjegne propast?

Napisati knjigu sa 16 poglavlja o isto tako mnogim društvenim slomovima, drži autor prije za dosadnim i destruktivnim; trebalo je također opisati primjere stabiliziranja ugroženih društava. Osnovno pitanje knjige proizlazi iz toga kao konsekvencija: zašto su društva uspješna ili neuspješna u rješavanju njihovih problema – u što mi možemo naučiti od ranijih društava?

Fenomen sloma (kolapsa) Diamond shvaća kao ekstremnu formu propasti među kojima postoje brojne varijante prikradajuće i nagle, djelomične i totalne – i takve koje bi mogle biti konačno izbjegnute. Stoga on ne interpretira samo zalazak kulture Maya u Mexiku, Anasazi-Indijanaca u Sjevernoj Americi, Uskršnjih otoka i otoka Pitkarina u Pacifiku, Vikinga na Grönlandu, ubojstva naroda u Ruandi, djelomično degradiranog karibskog otoka Hispanjola, razgradnje Australije; on opisuje također uspjehe stabili-

zacije nekoć ekološki ugroženih društava na Islandu i Japanu, na Novoj Gvineji i na otoku Tikopia.

Najveći broj povijesnih kolapsa ima uzroke u prenaseljenosti i izrabljivanju prirodnih resursa. Ipak potrebno je zajedničko djelovanje više faktora, čime iz pogrešnog razvoja nastaje kolaps. Diamond vidi pet faktora na djelu: (1) nedostatak upravljanja središnjim resursima kao što su vode, tla, šume, riblji fond, (2) klimatske promjene; (3) vanjski neprijatelji; (4) izostajanje trgovinskih partnera; (5) pogrešna reakcija društva na njegove probleme.

Propast društva Uskršnjih otoka oduvijek je naročito fascinirao: kako su mogli stanovnici – Diamond citira jednog studenta – biti tako glupi da ne prepoznaju što su sami sebi učinili: «Što su stanovnici otoka mislili kada je posljednje drvo palo?» Značenje ove propasti, koja je osnovi bila ekološko samoubojstvo, autor vidi u tome da je vidljiva paralelnost prema našoj suvremenoj situaciji: «Ogoljeni Uskršnji otoci u Pacifiku, metafora su za planet Zemlju naših dana koja izolirana lebdi u svemiru».

Centralno pitanje knjige je zašto ljudi čine glupe stvari koje ih vode u propast. Diamond na njega odgovara sa teorijom stadija mogućih katastrofičnih procesa odlučivanja: (1) može se dogoditi da društvo problem ne može predvidjeti; (2) društvo ne želi problem uočiti, (3) društvo može prepoznati problem, ali ne želi poduzeti nikakav napor da ga riješi; (4) politička i društvena elita ograđuje se od posljedica njihova vlastita djelovanja, što ubrzava propast.

Diamond je svakako oprezan pri primjeni spoznaja povijesnih propasti na sadašnjost: između onog ranije i

sadašnjeg postoje razlike – u samim problemima kao i u mogućnosti reakcije na to. Osim starih problema iscrpljivanja postoje i novi problem opterećenje ekosustava koji današnju situaciju čine opasnijom nego ona prijašnjih društava. Kao pojašnjenje Diamond koristi dojmljivu sliku. «Na Uskršnjim otocima bilo je 10.000 ljudi koji su više od 800 godina koristili kamene sjekire prije nego su posjekli sve drveće na njihovu otoku. Danas živi šest i pol milijardi stanovnika sa željeznim oruđima, motornim pilama i buldožerima koji mnogo brže razaraju šume u čitavom svijetu».

Porast stanovništva, razina gospodarske aktivnosti i globaliziranje, za autora nisu samo poticaj za pesimizam: njegov se optimizam temelji na modernim komunikacijskim mogućnostima. Danas smo u odnosu na ranije u položaju učiti od drugih društava koja su u vremenu i prostoru veoma udaljena. On ne kaže da bismo trebali; ne, on misli da ćemo (!) se odlučiti iskoristiti ovu jedinstvenu prednost.

Da li Diamond sam sebi možda proturječi? Ako drži njegova teorija o stadijima, ako problemi ne mogu biti predviđeni, ne uzimaju se ozbiljno, doduše spoznaju se, ali se s njima stvarno ne hvatamo u koštac, i ako ih političke i društvene elite iz osobnih interesa odbijaju, tada – bojim se – Diamond se prevario: tada je moderno društvo unatoč svih mogućnosti za komunikaciju, pred postepenim, djelomičnim ili općenito totalnim kolapsom.

*Udo E. Simonis
Profesor Politike okoliša
Wissenschaftszentrum Berlin*

Hidefumi Imura, Miranda A. Schreurs (ed.)

ENVIRONMENTAL POLICY IN JAPAN.

Edward Elgar, Cheltenham UK and Northampton, MA. 2005. 406 str.

Knjiga «Politika zaštite okoliša u Japanu» predstavlja jednu od najpsežnijih i najboljih djela o politici zaštite okoliša u Japanu. Knjiga se sastoji od četrnaest poglavlja u kojima sudjeluje jedanaest autora. Hidefumi Imura potpisuje pet poglavlja i sudjeluje u još tri poglavlja, a Miranda Schreurs sudjeluje u dva poglavlja.

Sadržajno, knjiga donosi rasprave o prošlosti, sadašnjosti i budućnosti zaštite okoliša, o nedaćama i olakšanjima, o cijeni ekonomskog rasta i koristi od uporabe «okolišu prijateljske» tehnologije. Također, raspravlja se o posljedicama negiranja štetnih utjecaja na okoliš, kao i o kompenzaciji za učinjenu štetu. Poseban naglasak stavlja se na različite subjekte, od «razaratelja» do «branitelja», ekonomista i environmentalista, vlade, industrije i civilnog društva, sve do legislative. Proces industrijalizacije u Japanu počinje relativno kasno. No u šezdesetim godinama 20. stoljeća dolazi do ubrzanog rasta koji, između ostalog, donosi i ozbiljne posljedice za okoliš. Japan tako vrlo brzo postaje zemlja s velikim zagađenjima svih vrsta koje su utjecale na zdravlje ljudi i same prirode. Štete su bile velike, no s druge strane, takvo stanje potaknulo je razvijanje socijalne osjetljivosti za pitanja zaštite okoliša, kako samih građana tako i političara, ekonomista i znanstvenika. Tako je Japan vremenom razvio jedinstveni način upravljanja okolišem kojeg karakterizira manji naglasak na sudskim sporovima, a veći naglasak

na administrativnom vođenju. Jedna od bitnih karakteristika upravljanja okolišem u Japanu jest i značajan doprinos volonterskog rada u implementaciji politike zaštite okoliša.

Autori u svojim raspravama uglavnom analiziraju čimbenike koji su utjecali na relativno uspješna nastojanja rješavanja velikih industrijskih zagađenja u Japanu. Pritom se naglašava relativnost uspjeha, prije svega zbog činjenice da je riječ o društvu uvjetovanom eksponencijalnim rastom, u zemlji i inozemstvu.

Suvremeni Japan je sve «zeleniji» i sve više okrenut prema održivom razvoju. Razdvajanje ekonomskog rasta od zagađenja okoliša postalo je moguće zbog velikih poboljšanja u iskorištavanju resursa u smislu razvoja «cirkularne ekonomije» unutar koje se javljaju i sustavi «bez emisija štetnih plinova» («zero emission systems»). Nadalje, uspoređuju japanska iskustva u politici zaštite okoliša u smislu moguće primjene «japanskog slučaja» i u drugim dijelovima svijeta. Tako Schreurs uspoređuje politiku zaštite okoliša u Japanu s onom u Europskoj Uniji i SAD-u. Imura pak naglašava mogućnosti izgradnje nove politike za zaštitu okoliša u svijetu, te propituje moguću ulogu Japana u budućoj međunarodnoj suradnji oko zaštite okoliša.

S obzirom na cjelokupni sadržaj predstavljen u ovoj knjizi može se reći da ona donosi temeljnu analizu japanskih iskustava s industrijskim rastom, zagađenjem, pročišćavanjem i razvojem jedne politike zaštite okoliša. U tom smislu daje se sustavni pregled pokušaja i pogrešaka u izgradnji jedne sveobuhvatne politike zaštite okoliša.

Osobno smatram kako, u ovom opsežnom djelu, ipak nedostaje zasebno poglavlje o savjetodavnom sustavu za zaštitu okoliša u Japanu. Također, smatram da je više pažnje trebalo posvetiti iznimno pozitivnoj ulozi sudova koji su svojim odlukama pomagali u ranoj fazi primjene politike za zaštitu okoliša. Moguća primjedba je i nedostatan referiranje značajnih radova iz ranih sedamdesetih godina 20. stoljeća kada zapravo kreće politika za zaštitu okoliša u Japanu. No bez obzira na navedeno, knjiga «Politika zaštite okoliša u Japanu» predstavlja iznimno štivo za sve zainteresirane za oblikovanje i primjenu politike zaštite okoliša, kako u razvijenim zemljama, tako i u zemljama u razvoju.

Udo E. Simonis
Profesor Politike okoliša
Wissenschaftszentrum Berlin

Tonči Matulić

VODIČ KROZ BIOETIKU – 1-3.

Oblikovanje identiteta bioetičke discipline - 1

Život u ljudskim rukama - 2

Medicinsko prevrednovanje etičkih granica - 3

Glas Koncila, Zagreb, 2006.

Posljednjih pola stoljeća primjetne su dvije tendencije. S jedne strane sve perfidnije i bezobzirnije zadiranje u život – čovjeka i ostalih oblika života, i ugrožavanje uvjeta njihova opstanka na Zemlji globalnih razmjera. Tome doprinose znanstveno-tehnički progres i «dogmatsko» praktično slijeđenje paradigme napretka i ideje razuma; s druge strane postoji tendencija sve intenzivnijeg traganja za sprečavanjem negativnih posljedica globalne socijalne i ekološke krize i napor za novom paradigmom razvoja (napretka) i slikom čovjeka. Jedan od pristupa je profiliranje bioetičke ideje u kojoj neki vide početak nove epohe čovječanstva. U toj proturječnosti nastaje i brojna literatura koja promišlja suvremene bio/etičke aporije u nastojanju da pokaže ontološke osnove i etička načela za utemeljenje moralnog ponašanja kako pojedinca tako i profesija i otvori put izlaska iz moralnih dilema.

U kontekstu bioetičkog vala u svijetu, u Hrvatskoj se također od početka 21. stoljeća razvija plodan bioetički diskurs kojemu je pridonio i Tonči Matulić, autor knjige «Vodič kroz bioetiku».

«Vodič kroz bioetiku» čine tri knjige, svojevrsna bioetička trilogija. Svaka knjiga zaokružuje jednu tematiku is-

taknutu u naslovu a pobliže ju označava s podnaslovom koji ujedno nosi poruku o aktualnim stanjima i tendencijskim kretanjima bioetičkog diskursa. Prva knjiga nosi naslov **Oblikovanje identiteta bioetičke discipline**. *Etička svijest odgovornosti za opstanak u budućnosti* (303 str.); druga **Život u ljudskim rukama**. *Nova biologija i biotehničko revolucioniranje života* (282 str.), a treća **Medicinsko prevrednovanje etičkih granica**. *Svetost života priklještena između autonomije i tehnicizma* (264 str.).

«Vodič kroz bioetiku» zapravo je svojevrstan autorov projekt iz kojega je nastala ova trilogija, dijelom pisana u isto vrijeme kada je autor radio i dovršio izuzetno vrijednu i opsežnu knjigu «Bioetika» (Zagreb, Glas Koncila 2001, 538 str.). To je plod šestogodišnjega autorova sustavnog pisanja o bioetičkim pitanjima i problemima u rubrici «Vodič kroz bioetiku» u «Glasu Koncila» (od 1999. do 2005. godine). Objavljeno je 306 članaka koji su uvršteni u ovu knjigu, zajedno s jednim neobjavljenim člankom i tvore jednu cjelinu pa s autorovom knjigom «Bioetika» predstavljaju cjelinu. Po naslovu rubrike «Vodič kroz bioetiku» zajednički su naslovljene sve tri knjige. Poglavlja i odjeljci u knjigama odražavaju sistematizaciju građe po njezinoj unutarnjoj logici i tematici, onako kako ih je autor konceptijski zamislio, ali je uočljiva i vremenska sličnost slijeda objavljivanja članaka i njihova rasporeda u trilogiji. Iako na prvi pogled riječ «vodič» može asocirati na različite «vodiče», ovdje je riječ o sasvim drugom tipu vodiča. Naime, vodiča kroz bioetički diskurs i «u» bioetički diskurs koji će se intenzivirati i neprekinuto otvarati i u 21.

stoljeću, jer se, nažalost, i nadalje može očekivati nastavak ugrožavanja života ali istodobno i nužnost sustavnog etičkog promišljanja uvjeta njegove egzistencije.

Sve tri knjige imaju neke zajednička formalna obilježja. Svaka knjiga ima Predgovor (a on je isti za sve tri knjige) u kojemu autor objašnjava čitatelju genezu rukopisa ovih triju knjiga i motive za sintetičko oblikovanje. U svakoj knjizi napisan je Zaključak, a na kraju je dodan, ne samo popis izvornih naslova i vrijeme objave članaka u dotičnoj knjizi, nego i svih članaka objavljenih tijekom šest godina u projektu «Vodiču kroz bioetiku». Autor je također u svakoj knjizi dodao popis literature koja upućuje čitatelja na bioetičku problematiku o kojoj se piše u dotičnoj knjizi. Pored toga, u svakoj knjizi u uvodnom članku obrazložena je ključna ideja i problem na koji se odnosi njezin sadržaj.

Prikazati ovu trilogiju zahtijevalo bi nešto više prostora i pozornosti u čitanju. Zato ćemo navesti samo osnovna poglavlja iz sadržaja svake knjige. Prva knjiga *Oblikovanje identiteta bioetičke discipline* sastavljena je od šest poglavlja: 1. Identitet bioetike kao posebne discipline, 2. Vrijednosno dimenzioniranje bioetike, 3. Dijalog, paradigme i institucionaliziranje bioetike, 4. Civilizacijsko 'prevrednovanje' ljudskoga dostojanstva, 5. Personalističko određenje bioetike i 6. Neke kršćanske dimenzije bioetike. U ovoj knjizi najprije se propituje identitet bioetike kao zasebne discipline i njezine sastavnice, a zatim se propituju njezine vrijednosne dimenzije u kontekstu različitih etičkih tradicija, suvremenih pa-

radigmi i nekršćanskih načela. Autor polazi od činjenice porasta znanstveno-tehničke moći i njezina globalnog utjecaja na perspektive života uopće i preživljavanje čovječanstva što dovodi do širenja potencijala uništenja, pa se otvara pitanje kontrole takve moći. Problem čovjekove odgovornosti postaje ponovno aktualan u novoj bio/etičkoj vizuri.

Druga knjiga *Život u ljudskim rukama* sadrži ova poglavlja: 1. Bioetika pred izazovima biocentrizma, 2. Bioetika pred izazovima antropocentrizma, 3. (Bio) -etičko vrednovanje biocentrizma, 4. Bioetičke implikacije nove biologije, 5. Bioetičko tematiziranje kloniranja, 6. Reakcije straha na takozvano igranje Boga, i 7. Ontoantropološki status ljudskoga embrija. U nastavku promišljanja iz prve knjige kritički se raspravlja o biocentrizmu i antropocentrizmu i o biocentričnim etikama. Promišljaju se neki aspekti revolucioniranja života i tajne života koje postaju predmetom bioetičkog diskursa (kloniranje, genetički inženjering). Bioetika se sučeljava sa rezultatima istraživanja prirodnih znanosti, naročito nove biologije, pa autor propituje ontološki i moralni status ljudskog embrija i nepovredivost prava na život ljudskog bića u uvjetima u kojima se čovjekov proizvod (znanje i tehnika) osamostaljuje a čovjek s njim sve teže upravlja, suočavajući se s pitanjem dobra i zla. Odbacuju se kritike kršćanstva (Biblije) kao jedinog krivca za stanje ekološka krize njezine negativne posljedice i usmjerava na novovjeku koncepciju čovjeka i napretka kao prave uzročnike. Zato se zagovara promicanje oblikovanja sveobuhvatne ekološke svijesti o dobrobiti života – prirode i čovjeka, poštivanjem njihove autentičnosti.

Treća knjiga *Medicinsko prevrednovanje etičkih granica* strukturirana je u sedam poglavlja: 1. Bioetika i problemi autonomije čovjeka, 2. (Bio)etički imperativi spolnoga odgoja, 3. Bioetičko tematiziranje pobačaja i pravo na život, 4. Bioetički aspekti medikalizacije ljudskog rađanja, 5. Bioetički aspekti skrbi za umiruće i eutanazija, 6. Kršćansko vrednovanje patnje, umiranja i smrti i 7. Život u svjetlu otajstva Božića i Uskrsa. Primjenom znanosti u medicini stvara se novi kompleks (tehničkog) reguliranja života i uvjeta umiranja. Rekli bismo stvara se «industrija» rađanja i umiranja a s njom i izazovi moralnoj praksi i etičkim načelima. Zato je treća knjiga usmjerena je na kritiku biomedicinske prakse i njezina prevrednovanja života. Nasuprot medikalizaciji i desakralizaciji života, autor ukazuje na autentičnu kršćansku viziju života, kao i etička stajališta o životu i patnji, smrti i umiranju, u kojoj se nudi bitno drugačiji smisao života od onoga u sekulariziranoj (sekularnoj) viziji života. Glede toga, istaknuto je simbolično značenje Božića (autentičnost ljudskosti) i Uskrsa (ispunjenje smisla života). Ljubav prema životu i svetost života jamstvo su održanja smislenosti života i zabrane uništenja nevinog ljudskog bića, jer «Bog je gospodar života od njegova početka...» - završava autor treću knjigu pozivanjem na *Donum vitae*.

Već iz navedenoga sadržaja Matulićeve trilogije mogu se prepoznati osnovne konture autorove koncepcija projekta «Vodič kroz bioetiku», transparentne u naslovima i podnaslovima.

Autor započinje trilogiju u prvoj knjizi razmatranjem definicija i određenja bioetike, njezinih kategorija i problema kojima se bavi. U drugoj knjizi je nastavio s promišljanjima o biocentrizmu i antropocentrizmu kao dominantnim bioetičkim usmjerenjima i temama o kloniranju i ljudskom embriju, a završio s trećom knjigom o pitanjima autonomije čovjeka, pobačaja, spolnog odgoja, eutanazijom i konačno pitanjem ljubavi prema životu i tajnom života (preciznije se može konceptijski slijed vidjeti u navedenom sadržaju trilogije). Od započetih promišljanja o znanosti o životu – bioetici, autor završava sa promišljanjima o samom životu, ističući njegovu svetost i nepovredivost. Na taj način autor je život, od znanstvene refleksije do teološkog razumijevanja, promišljao kao niz specifičnih etičkih pitanja koja tvore izazov post/modernom društvu i ljudskoj svakodnevi. Kršćanska ontologija i etika autoru su čvrsto uporište kritičkog odnosa prema različitim etičkim koncepcijama i stajalištima o životu čovjeka i ostalim oblicima života.

Obilježje trilogije je svojevrsna enciklopedičnost. To nisu koje hermetično tematiziraju pojedina bio/etička pitanja suvremenog života, nego iz jendog svjetonazora sustavno analitička i teorijska eksplikacija bitnih bioetičkih pojmova i njihovo mjesto u različitim pristupima životu. U svakom odjeljku su relevantni pojmovi posebno grafički istaknuti što čitatelju omogućava praktičan i brz uvid u probleme. Obradena su bioetička pitanja i to na način da se o njima ne piše kao o znanstvenim ili pak samo etičkim problemima, nego kao o životnim situacijama i etičkim poukama. Veoma se razgovjetno objašnjava niz

pojmovu u bioetici a što čitatelju omogućava dobar uvid u bioetičku problematiku, dakako kršćanske orijentacije.

Trilogija nije pisana teorijski neutemeljeno ni vrijednosno neutralno. Autor veoma jasno pokazuje svoju teorijsku i etičku poziciju koju zastupa i brani. Način na koji to radi nije kritika drugačijih pogleda, nego ukazuje na različitost bioetičkih ishodišta drugačijih shvaćanja i argumentira afirmaciju teoretske ili etičke pozicije koju zastupa. Tako u promišljenom sučeljavanju i vrednovanju argumentirano brusi, izgrađuje i umrežuje pojmove u prepoznatljivo bioetičko stajalište kršćanskog teologa. Temeljna mu je pozicija od koje polazi da je život svet jer implicira Božje stvaranje, a čovjek razumno biće i ima status etičkog bića što znači da bezuvjetno implicira odgovornost, baš kao što njegov embrio ima moralni status osobe. Iz toga slijede bioetička načela i moralni odnos čovjeka prema životu: vlastitom i drugih ljudi, kao i prema ostalim oblicima života.

Rukopis je pisan kao istančana, ne samo etička nego i implicitna socijalna, polemika sa tendencijama znanstvenotehničke civilizacije, odnosno neokapitalizma koje ugrožavaju i prijete životu. To je pokazano na različitim sadržajima - od spolnog odgoja do pobačaja, od vrijednosti života do eutanazije itd. Istodobno autor vješto polemizira s različitim nekršćanskim etičkim načelima i suvremenim paradigmatima.

Tekstovi odražavaju znanstvenu akribičnost, iako nisu prezentirani sa svim popratnim znanstvenim aparatom, što

za namjenu knjige nije njegova manjkavost, nego možda izvjesna edukativna prednost za «prosječnog» čitatelja. Uostalom autor daje trilogiji zajednički naslov «Vodič kroz bioetiku».

Trilogija «Vodič kroz bioetiku» značajno je bioetičko djelo iz pera teologa koje sustavno uvodi i upućuje ne samo u osnovne pojmove bioetike nego značajno promiče bioetičku ideju post/modernosti, kritički se suprotstavljajući odstupanjima od temeljnih kršćanskih etičkih načela o životu ili njihovu relativiziranju. To je od posebne važnosti i za hrvatsko društvo u kojemu se zbivaju velika strukturna gibanja socijalnog prostora a time i potresi – iskušenja, relativizmi i praznine na moralnom planu, kojima je dobrodošla ovakva literatura.

Unutarnja logika trilogije prati i podupire etičku orijentaciju o vrijednosti života i čovjekove odgovornosti za ljudski ali i svaki drugi oblik života, temeljeći se na ključnim teološkim interpretacijama kršćanske bioetike. Naziv vodič «kroz bioetiku» znači da autor misli na sasvim određenu koncepciju bioetike utemeljenu na shvaćanju života, posebice čovjeka. U njoj imaju mjesta različite znanstvene discipline. Taj je pristup je očigledan. Neovisno o tom sklopu razumijevanja bioetičke problematike, trilogija odražava i osobno autorovo viđenje stanja stvari i njihovo promišljanje. Treba reći i to, da autorov pristup u promišljanju i način kako je prezentirana problematika, potiču čitatelja na razmišljanja o izloženim temama i stajalištima, a upravo to je želja svakog autora. Tematski složene u tri zasebna toma omogućavaju lakše posezanje za sadržajem koji ih zanima. Svaka knjiga je

cjelina i može se čitati neovisno o drugim dvjema.

Na osnovu ovih nekoliko opservacija držim da je rukopis trilogije «Vodič kroz bioetiku» Tonči Matulića, teologa i našeg vrsnog poznavatelja bioetičke problematike, višestruko značajan i vrijedan, autorski prepoznatljiv rad kao interpretacija kršćanske bioetičke platforme. «Vodič» je načajan za opći kontekst bioetičkih rasprava širinom problematike koju zahvaća, a naročito hrvatski bioetički diskurs u kojemu sudjeluju različite profesije. On potiče nastavak promišljanja i ne ostavlja čitatelja ravnodušnim. Poučava ga, intelektualno provocira drugačije mišljenje i potiče na zauzimanje ne samo konkretnog stava nego i etičkog stajališta. Vrijedna je u kontekstu opće intelektualne bioetičke rasprave kao provociranje odgovora na nove moralne izazove tehničke civilizacije i prisutnu dilemu: sustavna prilagodba etičkih načela novim znanstveno-tehničkim zahtjevima ili etička kritika, pa i radikalna, znanstveno-tehničkih (potencijalnih) postignuća i socijalnog konteksta neokapitalizma sa «sakraliziranjem» profita i stvari. U svakom slučaju temeljna kategorija – život intelektualno i etički obrađen je u kršćanskoj bioetičkoj vizuri na način interpretacije suvremene bioetičke literature, koja je priložena knjigama.

«Vodič kroz bioetiku» treba promatrati i u kontekstu bioetičkog vala kao odgovora na znanstveno-tehničke izazove i bioetičke prijepore, koji stručno elaborira sliku bioetičkih problema i teorijski izgrađenu poziciju utemeljenja etičkih načela.

Ivan Cifrić

Günter Altner, Heike Leitschuh-Fecht, Gerd Michelsen, Udo E. Simonis und Ernst U. von Weizsäcker /Hrsg./

JAHRBUCH ÖKOLOGIE 2007

C. H. Beck, München, 2006, 288 str.

Godišnjak ekologije za 2007. godinu donosi zanimljive priloge o teoretskim i aktualnim ekološko-političkim temama.

U prvom dijelu – *Perspektive*, tri su priloga. Hermann H. Dieter u članku «Vidi se što se želi spoznati – jezična raznolikost kao obećanje budućnosti» povezuje pitanje raznolikosti vrsta u prirodi sa raznolikosti jezika na Zemlji. Danas postoji između 5 i 7 tisuća jezika. Oko 2500 jezika kojima govori mali broj ljudi stoje pred izumiranjem. Budući jezik izražava odnos neke kulture prema prirodi i način kojim se izražava njezino spoznavanje, time se smanjuje opća čovjekova spoznaja prirode. S druge strane nestajanje vrsta također smanjuje mogućnost jezičnog bogatstva i spoznaja. Moderno društvo u procesu globaliziranja vodi takvom sužavanju u prirodi i kulturi. Za njega su neke vrste u prirodi ekonomski «nerentabilne», ali istodobno postaju «nerentabilni» neki narodi. Zato je zaštita kulturne raznolikosti i biološke raznolikosti poželjan program i vrijednosna orijentacija.

Jezik je neiscrpan izvor, beskonačni medij i moćan instrument spoznaje. Mišljenje u slikama i povezanostima formira i strukturira jezik. Svaki jezik je zaseban univerzum spoznaje i spoznatljive prirode. Potiskivanje jezika nije samo nepovratan gubitak kulturnog razumijevanja nego gubitak visoko diferenciranog potencijala percepcije i spoznaje. Zato gubitak u prirodnoj biološkoj raznolikosti može dovesti do gubitka u

spoznajnim i životnim mogućnostima na Zemlji.

Postojanje samo jednog jezika u svijetu čini se kao izvjesni «komunikativni raj», ali istodobno to bi bila «spoznajna provalija», «trijumf jednostranih gluposti» u kojima ne bi bilo više ništa u prirodi za spoznati (19). Nasuprot tome, višejezičnost omogućava različite horizonte i stajališta. Autor zaključuje da sužavanje raznolikosti jezika u jednoj «svevrstnosti» nije samo problem kulturne i znanstvene politike, nego i problem zaštite prirode.

Wolfgang Fritsche, «Smanjena percepcije prirode – i posljedice koje slijede». U članku se polazi od teze da je kriza okoliša (*Umweltkrize*) kriza percepcije krize. Podsjeća na knjigu Jareda Diamonda «Kollaps» u kojoj ukazuje na tendenciju da kriza može, kako se povijesno pokazalo, dovesti do propadanja kulture. Zato je potrebno osvijestiti našu ovisnost i samorazumijevanje i dubinu bića prirode. Ključni problem je u porastu stanovništva što ugroziti okoliš i stabilnost ekosustava.

Ako bi na Zemlji živjelo – a to je uskoro moguće – 9 milijardi stanovnika, tada bi trebali poljoprivrednu površinu veću od SAD, tj. oko milijardu ha (100 milijuna km²). Dodamo li tome zagađenje atmosfere, ratu nestajanja živih vrsta (danas 10.000 puta veća nego prije deset tisuća godina) za koje se predviđa da će 2030. godine nestati jedna petina a 2100. godine jedna polovina, itd., tada se može zapitati o odnosu između raznolikosti vrsta i stabilnosti ekosustava. U Njemačkoj se dnevno troši za naselja i prometnice više od 10 ha – godišnje oko 46 tisuća

ha, a automobil srednje klase s odvoženih 12 tisuća km godišnje zagađuje zrak sa oko 1.500 kg CO₂.(25)

Hanna Rheinze u svom članku «Zaštita prirode i životinja prema židovskoj tradiciji», analizira pitanje zaštite životinja u starozavjetnim tekstovima.

U drugom dijelu Godišnjaka *Naglasci*, obrađeno je nekoliko tema. U prvom odjeljku na produktivnosti resursa. O tome pišu Walter R. Stahel – «Produktivnost resursa u promjenama tijekom vremena». Zalažući se za održivi razvoj, autor drži da njegovi pobornici moraju razriješiti «gordijski čvor»: odnos između produktivnosti resursa, gospodarskog razvoja i većeg zapošljavanja (Europa ne podnosi 19 milijuna nezaposlenih).

Christina Liedtke/Claudia Kaiser – «Produktivnost resursa». Produktivnost resursa promatra u globalnom kontekstu: industrijske zemlje sa oko 20% svjetskog stanovništva koriste oko 89% resursa. Povećanje produktivnosti resursa postaje ključni faktor održivog razvoja i političko pitanje. U Njemačkoj će se produktivnost u 2020. godini u odnosu na 1990. udvostručiti, što dugoročno znači prepoloviti količinu korištenih resursa i udvostručiti blagostanje. Općenito je, prema savjetu eksperata, u svijetu potrebno smanjiti količinu resursa u prosjeku za 50%. Industrijske zemlje bi morale (s obzirom na sadašnju razinu tehnologije i znanja) povećati produktivnost resursa za faktor 10. Problem s kojim se danas susrećemo je u «mjerenju» produktivnosti. Poznato je da industrijske zemlje troše između 31 i 74 tone po stanovniku godišnje (Njemačka je smanjila potrošnju resursa za 25% u odnosu na 1980. godinu). U

rješavanju pitanja «dematerijalizacije» i «trijasa»: rast-konzum-zaposlenost, potrebna je «resursna etika» u kojoj nije važno samo «eficienz» (gospodarska učinkovitost) nego i «suficienz» (društvena učinkovitost). Ulrich Hampicke – Problemi zaštite prirode u agrarnom krajoliku.

U drugom odjeljku riječ je o problemima poduzetništva i dijaloga, o čemu pišu: Heike Leitschuh-Fecht, Jürgen Maier, te Ulrich Steger/Oliver Salzmann.

Leitschuh-Fecht piše o «shareholder-value» (interesima akcionara prema poduzetnicima) i «stakeholder-value» (menadžmentski pristup). Problem moći, shvaćen kao šansa za utjecaj na politička zbivanja, treba u demokratskom društvu rješavati dijalogom. Postoje tri forme dijaloga: orijentacija na problem – *dijalog orijentiran na krizu* koji polazi od uzroka krize; *orijentacija na strateška* pitanja koja polazi od selekcije i prioriteta tema i problema. Između ta dva pola (krize i strategije) postoji dijalog *orijentiran na projekte* u kojemu se između poduzetnika i menadžmenta sustavno vidi dijalog sve dok ne bude neki projekt završen.

Jürgen Maier pojašnjava da se nakon konferencije UN u Rio de Janeirou 1992. godine formiralo (Agenda 21) devet stakeholder, odnosno major groups (u njem. prevedeno kao «društvene grupe») koji sudjeluju u dijalogu: gospodarstvo, sindikati, poljoprivrednici, znanstvenici, urođenički narodi, žene, NGO, mladi i komunalna uprava. Postoji tri vrste nevladinih organizacija: ekološki (ENGO), biznis i industrija (BINGO) i istraživački instituti (RINGO).

Treći dio Godišnjaka *Povijest ekološke politike* odnosi se na energetske politiku. O bioenergijina primjeru Brazila pišu Manfred Nitsch/Jens Giersdorf; o bioenergetskom selu na primjeru sela Jühnde piše skupina od deset autora i pokazuje kako se gnoj i otpad može iskoristiti za proizvodnju energije (U Njemačkoj se godišnje kao nusprodukt u stočarstvu dobiva oko 190 mil tona gnojiva).

Četvrti dio – *Disput*, dvojica autora problematiziraju temu nuklearne energije. Ralf Güldner – «Nuklearna energija u održivom energetske mixu» i Hermann Scheer - «Solarni tehnički pesimizam i praatomska energetska laž». Güldner drži da se u skoro vrijeme u Njemačkoj ne mogu jednostavno zamijeniti nekim drugim, obnovljivim izvorima energije. U svijetu je u pogonu 443 nuklearne elektrane, od kojih je preko polovica u Europi (U Njemačkoj 17 koje daju 26,3% struje, a Francuska sa preko 59 reaktora snabdijeva se sa oko 80% električne struje). U deset zemalja su 24 reaktora u gradnji, a više od 50 projekata su u planu. Obnovljivi izvori trebaju prvenstveno zamijeniti fosilna goriva, pa će NE biti još dugo značajan razvojni potencijal. Scheer ukazuje na različitu argumentaciju pesimista obnovljivih energija koji opravdavaju orijentaciju na nuklearnu energiju, ali ukazuje na potrebu orijentacije na obnovljive energije, osobito solarnu. Rasprave i konfrontacije obnovljivim energijama polaze od različitih predrasuda, nerazumijevanja itd. Odluka za obnovljive energije je odluka za sasvim drugačiji energetske sustav.

Od značajnih mislilaca koji su pridonijeli razvoju ekološke misli (*Vor-Denker*), Gerd Weigmann je predstavio Ernsta Haeckela (1834-1919) utemeljitelja ekologije kao znanosti, a Günter Altner Georga Pichta (1913-1982) utemeljitelja ekologije kao politike, a u odjeljku *Vor-Reiter* (predvodnici) Heike Leitschuh-Fecht predstavila je Christiane Underberg zanimljivu poduzetnicu koja vodi poljoprivredno imanje.

Na kraju su navedeni podaci eko-barometra (*Umwelt-Barometer Deutschland*) o energetske produktivnosti u Njemačkoj.

U prilogima Godišnjaka čitatelj će naći ne samo zanimljive teme iz socijalno-ekološkog diskursa, nego i zanimljive podatke i noviju literaturu o problemima koji se obrađuju.

Ivan Cifrić

Siniša Zrinščak (ur.)

SOCIJALNA DRŽAVA U 21. STOLJEĆU – PRIVID ILI STVARNOST?

Pravni fakultet Sveučilišta u Zagrebu, Zagreb, 2006, 388 str.

Knjigu «*Socijalna država u 21. stoljeću – privid ili stvarnost?*» uredio je Siniša Zrinščak kao opsežan i obiman zbornik o temi socijalne države koja se suočava s mnogobrojnim društvenim procesima i izazovima poput globalizacije, tranzicije, europeizacije ili mirovinske reforme. Knjiga ima 388 stranica te se sastoji od uvodne riječi urednika i 13 radova. U njima se eminentni stručnjaci iz područja koriste

brojnim teorijskim konceptima te empirijskim podacima kako bi prikazali različite kontekste i uvjete u kojima se danas na globalnoj razini nalazi socijalna država te kako bi dali određene smjernice u kreiranju socijalne politike i učinkovite socijalne države. Ona se konceptijski i tematski naslanja na zbornik «*Globalizacija i socijalna država*» objavljen 1998. godine, a od radova objavljenih u ovoj knjizi neki su već bili objavljeni u *Reviji za socijalnu politiku* (ovdje su ponovno obrađeni), dok njih pet nije nikad prije objavljeno u Hrvatskoj.

Siniša Zrinščak autor je prvog rada pod naslovom «*Socijalna politika u procjepima globalizacije i europeizacije*». U njemu autor pokazuje neke podatke koji ukazuju na nejednakosti i sve veće razlike između bogatih/razvijenih i siromašnih/nerazvijenih za koje se optužuje globalizacija i koje su interes socijalne politike; prati kritičku matricu socijalne politike, uz stav da društveni procesi nisu jednoznačni te uz naglašavanje da je potrebno naznačiti sastavnice procesa globalizacije, europeizacije i tranzicije koji su kao pojmovi postali neodređeni. Zbog toga raspravlja o globalizaciji kroz kulturološki, ekonomistički i politički pristup, naglašavajući kompleksnost toga pojma, ali i njegovog utjecaja na socijalnu državu koji nije jednosmjernan. Nadalje se razmatra pojam europeizacije te njegov značaj i odnos prema socijalnoj državi i socijalnoj politici, posebno zbog ideje o jačoj socijalnoj dimenziji povezivanja, kreiranja vrijednosti i ciljeva europskog socijalnog modela. U tom smislu se i osvrće na rad Vijeća Europe i njegov odnos prema socijalnoj politici kroz ideju o ljudskim i socijalnim pravima te konceptu socijalne kohezije, koji je dio

procesa europeizacije. Na kraju, autor ističe različitost i kompleksnost u odnosu socijalne politike pojedinih nacija i navedenih društvenih procesa, koji se još više usložnjavaju ukoliko uključimo i tranzicijske procese.

U drugom radu, s naslovom «*Socijalna država za 21. stoljeće*», Gøsta Esping-Andersen raspravlja o izazovima nejednakosti s kojima se susreću europski sustavi socijalne zaštite zbog promjena u području zaposlenosti i obiteljske strukture te naglaska na «ekonomiju znanja». Autor se pita kako demokratizirati znanje i kompetenciju te redefinirati socijalnu politiku i socijalna prava? Tako autor govori o transformaciji strukture rizika i socijalnih potreba kroz pitanja vezana uz obiteljske rizike, asimetriju socijalne zaštite između generacija i životni ciklus, fertilitet i migraciju, participaciju i zaposlenost, vezu između rada i mirovina te zapošljavanje žena i kućanstva s dvostrukim dohotkom. Govori se o novim oblicima «nestandardnih obitelji», mladima, terciarnom sektoru te situaciji vezanoj uz zaposlenost, a naglašava se uloga obitelji kao kreatora zaposlenosti. Esping-Andersen, na posljetku, predlaže prioritete koji bi omogućili pravedniju socijalnu državu: zaposlenje majke i pomoć oko usklađivanja posla i brige za djecu, odgoda odlaska u mirovnu, investiranje u djecu i mlade, redefiniranje odnosa zaposlenosti i slobodnog vremena, te uspostava načela jednakosti šansi tijekom cijelog života.

«*Ka dobrome društvu, još jednom*» naslov je trećeg rada ove knjige, a autor je ponovno Gøsta Esping-Andersen.

U njemu on polazi od «rawlsovskog načela pravednosti» po kojem bi pojedinac nesklon rizicima pristao na promjenu postojećeg sustava, ukoliko se ne bi smanjila razina blagostanja najsiromašnijih. Po tom načelu on nastoji prikazati bolji socijalni sustav i raspodjelu proizvodnje socijalnih dobara u osnovi kojih su tri stupa socijalne sigurnosti – tržište, obitelj i država. Stvarna razina blagostanja ovisi o odnosima ta tri stupa. Pojedine europske zemlje naglašavaju jedan od tri stupa u rješavanju problema u svojim socijalnim politikama, pa se tako spominju tri modela: nordijski, «liberalno» socijalni te kontinentalni europski socijalni model. Prema tome, u okviru EU, strategija buduće socijalne politike mora voditi računa o različitim modelima rješavanja socijalnih problema, a kroz «model otvorene koordinacije» može naglasiti ciljeve na, za autora, bitnim područjima poput djece i obitelji, rodni odnosa, radnog života te umirovljenja. Važno je uočiti da je socijalna politika povezana sa politikom zapošljavanja te da socijalnu politiku treba promatrati i s aspekta udjela ukupnog BDP-a na određenom području, a ne samo prihoda i rashoda države.

Joseph E. Stiglitz autor je četvrtog rada pod naslovom «*Zaposlenost, socijalna pravda i društveno blagostanje*». U njemu autor nastoji kroz spoznaje ekonomike informacija – nesavršenosti informacija su brojne u ekonomiji i utječu na nju – demantirati tvrdnje neoklasične liberalne ekonomske teorije o radu, tržišnim mjerama i razini zaposlenosti. Kada je informacija nepotpuna time je, isto tako, i tržište nepotpuno te dolazi do nesavršene konkurencije, povećanja ne-

zaposlenosti i neučinkovitosti tržišta. Ova je kritika najviše usmjerena akterima koji zastupaju financijske i komercijalne interese. Oni su, često, percipirani kao tvorci socijalnih problema koji, na svoj način, omalovažavaju same teze neoliberalne ekonomije koju zastupaju. Prema tome, ekonomski je rast, po autoru, potrebno rekonceptualizirati imajući u vidu da ne smije biti samo usmjeren na akumulaciju kapitala, nego je potrebno uključiti i transformaciju društva.

Peti je rad autora Ulricha Walweia pod naslovom «*Razina zaposlenosti i socijalna sigurnost: paradoksi globalizacije*». U njemu autor raspravlja o utjecaju globalizacije (ubranom zbog liberalizacije tržišta, ukidanja trgovačkih restrikcija te političkih promjena) na socijalnu državu i socijalne politike. Mnoštvo empirijskih i komparativnih podataka koji ukazuju na probleme zaposlenosti i tržišta rada nam Walwei prikazuje u brojnim tablicama. Na temelju tih podataka autor predlaže mjere koje bi pomogle u porastu razine zaposlenosti. Pri tome naglašava da je pitanje povećanja zaposlenosti sve više pitanje koje pripada socijalnoj državi te da socijalnu državu trebamo promijeniti i modernizirati, a ne razmontirati.

Séverine Chapon i Chantal Euzéby autorice su šestog rada ovog zbornika, a njegov naslov je «*Prema konvergenciji europskih socijalnih modela*». U ovom radu autorice naglašavaju svojevrsnu sinhroniziranost ekonomskih ciklusa do koje je došla Europska unija tijekom devedesetih godina. Zbog toga, smatraju one, možemo

govoriti o zapaženoj konvergenciji koja se u svojoj biti uglavnom odnosila na zaposlenost, pa se negativno odrazila na socijalnu zaštitu. Međutim, ono što povećava njihovu zabrinutost je to što postoji konvergencija europske strategije socijalne zaštite prema anglosaksonskom liberalnom modelu, u kojem bi došlo do opasnosti usmjeravanja socijalnih modela «prema dolje». Integrirana Europa može se izgraditi samo povećanjem solidarnosti na razini same Europske unije, te kroz tu prizmu moramo razmatrati ekonomski rast koji mora biti u službi socijalnog napretka –zaključuju autorice.

Maurizio Ferrera, Manos Matsaganis i Stefano Sacchi autori su sedmog rada s naslovom «*Model otvorene koordinacije protiv siromaštva: novi «proces socijalnog uključivanja» Europske unije*». U njemu autori govore o modelu otvorene koordinacije (MOK) koji je u svom početku bio primjenjivan u području zapošljavanja, ali je najznačajnije širenje modela bilo upravo na područje socijalne politike. Glavni elementi MOK-a su nacionalni planovi, zajedničke smjernice, zajednički evaluacijski izvještaji i preporuke. Ovi elementi, međutim, nisu obvezujući, što nam pokazuje da nacionalna država ipak nije izgubila svoju važnost i značaj. U pokušaju rekonstrukcije političkih zbivanja koje su u pravnom pogledu utjecali na formiranje socijalne politike EU, pri čemu su se komparirali nacionalni planovi i strategije vezani za pitanje socijalne isključenosti, autori ističu otvorenu koordinaciju i veću uključenost aktera kao mogućnost da se proizvedu značajniji rezultati na području socijalne politike.

Siniša Zrinščak autor je osmog rada zbornika pod naslovom «*Socijalna politika u kontekstu korjenite društvene transformacije postkomunističkih zemalja*». U njemu se raspravlja o problematici socijalne države, a naglasak je na kontekstu tranzicijskih zemalja. Tako autor daje povijesni prikaz političkih promjena i ukazuje na ekonomske probleme komunističkih zemalja te, isto tako, naglašava da je period komunizma bio period socijalnih prava i temeljne socijalne sigurnosti. Prema podacima o zemljama koje prolaze kroz tranziciju i društvenu transformaciju, naglašava se velika socio-ekonomska različitost među zemljama i upitnost primjene iste razvojne politike u različitim okolnostima. Ono što te zemlje dijele, dakako, jest pitanje socijalne nesigurnosti i nejednakosti koje se u prvim godinama tranzicijskog konteksta i nametnulo. Unatoč tome, ne postoje veće razlike u odnosu na ostale zemlje EU ili OECD-a. Problemi su najvidljiviji kod nezaposlenosti i mirovinskih sustava, što naglašavaju i prikazani podaci u analizama postkomunističkih zemalja i njihovih socijalnih politika. Prema tome, s jedne strane se treba nositi s teretom nasljeđa, a s druge strane s liberalnim utjecajem na ekonomije pojedine tranzicijske zemlje.

«*Jastuk koji guši? Transformiranje «komunističke socijalne države» u srednjoistočnoj Europi*» naslov je devetog rada u kojem je János Mátyás Kovács autor. U njemu se autor bavi socijalnom državom i prijelazom s komunističkog u postkomunistički period, samo na drukčiji način. Na-

glašavajući negativnije aspekte socijalne države u komunističkom periodu (ideološko zanemarivanje socijalnih problema, opresivnost i pseudo-humanost), Kovács smatra da su prvi utjecaji liberalizma doveli do povećanja blagostanja. Tako autor govori o dvije priče o socijalnoj državi i socijalnoj politici – prva je priča o tome da je socijalna država u periodu transformacije doživjela svoju redukciju, a druga je priča o tome da još uvijek postoji komunistička socijalna država kao uteg. Autor se zalaže za treću priču u kojoj nema velikog uzbuđenja i katastrofalnih pogrešaka, već samo svijest o potrebi transformacije komunističke socijalne države i velikog zaštitnog jastuka socijalne države kao štita od ekonomskih udaraca.

Deseti rad autorice Alene Nesporove naslovljen «*Zašto je nezaposlenost i dalje tako visoka u srednjoj i istočnoj Europi?*» razmatra problem nezaposlenosti. Podaci za postkomunističke zemlje pokazuju kako se u devedesetim godinama povećala nezaposlenost te da je vidljiv rast upravo dugotrajne nezaposlenosti na koju je utjecala ekonomska situacija u komunizmu, ali i ekonomska politika nakon komunizma. Privatizaciju, liberalizaciju cijena i trgovine te makroekonomsku stabilizaciju sve tranzicijske zemlje nastojale su ubrzati prihvaćajući sugestije Washingtonskog konsenzusa. Na razvoj zapošljavanje su tako najveći utjecaj imali primjerice privatizacija, strane investicije, razvoj malih poduzeća i zakonodavne i institucionalne reforme. Ovi su faktori, po autorici, u srži pitanja zaposlenosti kao važnog elementa rješavanja problema socijalne države.

Janos Kornai autor je jedanaestog rada s naslovom «*Što zemlje koje započinju postsocijalističku transformaciju mogu naučiti iz dosadašnjih iskustava?*». U njemu autor pokušava dati savjet kako treba postupati prilikom tranzicijskih reformi, a posebno s obzirom na reformu sustava socijalne skrbi tj. socijalne države, temeljen na iskustvu zemalja u tranziciji na europskom i azijskom tlu. Autor, s obzirom na osjetljivost ove teme, pristupa tom pitanju s ogradama te naglašava da ne postoje univerzalna pravila koja bi mogla biti primjenjiva na sve države jednako te da ne postoji takva stvar kao što je «nepolitička» odluka. Tako on daje primjer Mađarske i nekih drugih tranzicijskih zemalja te izlaže moguće scenarije početaka postsocijalističke transformacije.

Dvanaesti rad «*Problemi u oblikovanju mirovinskog sustava*» autorice Marie Augusztinovics bavi se problematikom mirovinskog sustava kao glavnog instrumenta osiguravanja sigurnih prihoda u starijoj dobi i pitanjem narušavanja doprinosa vezanih uz zarade. Trenutačna društveno-ekonomska situacija, po autorici, ne pogoduje tradicionalnom mirovinskom sustavu te se uvode mirovinski sustavi s više stupova u kojima se najviše problematizira drugi obavezni stup osiguranja. Postoje dvije strane koje se pojavljuju u javnoj debati oko mirovinskih fondova. Jedna strana priklonjena je javnom sustavu tekuće raspodjele (sustav definiranih naknada), a druga raspravlja o privatnim fondovima (sustav definiranih prinosa). Autorica smatra da se čvrsta veza

zarade-doprinosi može ispostaviti opasna za mirovinski sustav nego labava veza doprinos-naknade. Isto tako, debata o privatnim mirovinskim fondovima ne rješava glavne probleme, a zanemaruju se i socijalni troškovi.

Nicholas Barr autor je zadnjeg rada, trinaestog po redu, ovog zbornika s naslovom «*Mirovinske reforme: mitovi, istine i izbori mirovinske politike*». U njemu autor nastoji objasniti kako funkcionira sustav definiranih doprinosa u kojem pojedinci godinama uplaćuju doprinose u mirovinske fondove, a kako funkcionira sustav definiranih naknada koji se temelji na generacijskoj solidarnosti kroz demistifikaciju nekih mitova o mirovinskim sustavima. Za zadovoljavajući mirovinski sustav primarna je djelotvorna javna uprava, zaključuje autor, a debata između sustava definiranih prinosa i sustava definiranih naknada sekundarna je, jer postoje različiti načini postizanja cilja – optimalnog i s ekonomske točke održivog mirovinskog sustava.

Ovaj zbornik radova na relevantan i odmjeran način pruža temeljne uvide u problematiku izazova s kojima se susreće socijalna država na pragu trećeg tisućljeća. Na temelju teorijskih doprinosa i empirijskih podataka, te općenito jednim komparativnim pristupom, ovaj zbornik oslikava svu složenost tog fenomena, a svakako može poslužiti i kao svojevrsna kuharica kada se žele razmatrati neki recepti u reformi socijalne države.

Goran Goldberger